

בל תאחר בצדקה

אריה בורנשטיין

סתירת סוגיות הגמ' / שיטות תוס'
והרשב"א

בגמ' במסכת ראש השנה דף ד עמוד א מובאת ברייתא ממנה עולה שהזמן הקצוב לנתינת הצדקה הוא שלושה רגלים, ובזאת דומה הצדקה לחיובים אחרים¹:

תנו רבנן: חייבי הדמין, והערכין, החרמין, וההקדשות, חטאות, ואשמות, עולות, ושלמים, צדקות ומעשרות, בכור ומעשר ופסח, לקט שכחה ופאה, כיון שעברו עליהן שלשה רגלים - עוברי בבל תאחר.

לעומת זאת, בדף ו א הגמרא מביאה זמן אחר לנתינת צדקה. על הפסוק² "מוצא שפתיך תשמר ועשית פאשר נדרת ליקנך אלהיך נדבה אשר דברת בפיך" מבארת הגמרא במסכת ראש השנה ו א:

בפיך - זו צדקה³. אמר רבא: וצדקה

אדם הנודר כסף לצדקה- האם יכול להשהות את הנתינה לעניים או חייב מיד לשלם את נדרו? תוך כמה זמן חייב לפרוע את חובו? האם זה תלוי אם יש עניים או אם תובעים אותם? ואם אין עניים, האם פטור מלתן עד שימצא עניים או שמא חייב לחזור אחריהם? שאלות אלו, מלבד חשיבותן המעשית והיומיומית, עוד נודע לה ערך רב בהבנת מהות החיוב של מי שנדר צדקה ומקור חיובו, אשר משליכים באופן ישיר על זמן פרעון החוב שחייב את עצמו הנודר כסף לצדקה. במאמר זה נביא את מחלוקת הראשונים כיצד לפסוק בשאלה מתי חייב לתן את הצדקה אשר נדר ונגסה להבין את שורשי המחלוקת בהבנת מצוות הצדקה והחיוב שחל על מי שנדר צדקה.

1. וכן בערכין ו א: צדקה הרי היא בכל תאחר, ושם לא מפורט הזמן בו עובר בלאו זה.
2. דברים כג, כב. שני הפסוקים הקודמים הם: כי תדור נדר לה' לא תאחר לשלמו כי דרוש ידרשנו ה' אלקיך מעמך והיה בך חטא וכי תחדל לנדור לא יהיה בך חטא.
3. תוספות מבארים דכתיב יצא מפי צדקה (ישעיה מה).

כשאין לפנינו עניים, ועד ג' רגלים לא חייב לתת כלל, ולאחר ג' רגלים חייב לחזור אחר עניים ולתת את הצדקה שנדר.

השיטה השניה מובאת ברשב"א בחידושו למסכת ראש השנה דף ד עמוד א:

אלא מסתברא לי דלעולם ג' רגלים לבל תאחר גזירת הכתוב היא ועד שיעברו עליו אינו עובר ואפי' קיימי עניים וקאי מקדש וקיימי כהנים, והיינו ברייתא, ודרבא לחייבו בעשה דמוצא שפתין וכדדרשינן מוצא שפתין זו מצות עשה.

הרשב"א סובר שאין חילוק במצבים שונים אלא באיסור אליו מתייחס הזמן בסוגיא: בדף ד נכתבה הסוגיא העוסקת בלאו בל תאחר. הזמן של לאו זה הוא ג רגלים ללא תלות במצב העניים שלפניו, וכך הדין נותן שהרי גם בקרבנות נתנה התורה שיעור של ג' רגלים עף על פי שבית המקדש מצוי בכל עת להקריב הבו קרבנות (בבי"א) ורבא בדף ו שחייב לאלתר זה לעבור על העשה בלבד, וכך אומרת הגמרא

מיחייב עלה לאלתר. מאי טעמא - דהא קיימי עניים. - פשיטא! - מהו דתימא: כיון דבעניינא דקרבנות כתיבא - עד דעברי עלה שלשה רגלים כקרבנות, קא משמע לן: התם הוא דתלינהו רחמנא ברגלים, אבל הכא - לא, דהא שכיחי עניים.

מגמרא זו עולה כי כאשר יש עניים לפניו, חייב הנודר צדקה לתת מיד את נדרו. לכאורה ישנה סתירה בין הסוגיא בדף ד לסוגיא בדף ו. ראשונים רבים נזדקקו ליישוב הסתירה בשתי גישות עיקריות:

השיטה הראשונה היא שיטת תוספות בדף ד א ד"ה מעשרות וצדקות שמתייחס ישירות לסתירה⁴:

והא דאמר רבא לקמן וצדקה מיחייב עלה לאלתר ה"מ דקיימי עניים אבל לא מיחייב להדורי בתרייהו כל זמן שלא עברו שלשה רגלים.

התוספות מתרץ שהפסקים נאמרו בשני מצבים שונים: רבא בדף ו מחייב לתת את הצדקה לאלתר דווקא כשיש עניים מצוייט, ואילו הסוגיא בדף ד שקבעה זמן של שלושה רגלים מדברת

4. על פי תירוץ זה מסביר בוי"ו ב ד"ה בד"ה לקט שכחה ופאה כיצד יתכן שיעבור בבל תאחר בלקט שכחה ופאה, שהרי יש להשאירם בשדה ומדוע לקחם עד שבא לידי חיוב לתתם לעניים ולעבור בבל תאחר, ומעמיד שלקחם כשלא היו ענים: דאי בדאיכא עניים ועבר ונטלם הרי עובר לאלתר בבל תאחר דדוקא היכא דליכא עניים אין עובר בבל תאחר אלא ברגלים אבל היכא דקיימי עניים קא עבר לאלתר כמו צדקה ויש לפרש כגון במלקט לצורך עניים כי ההיא דתנן בפ"ד דפאה (משנה ט) מי שמלקט ואמר הרי זה לפלוני עני ר"א אומר זכה לו וחכ"א יתננה לעני הנמצא ראשון והא דלא חשיב הכא פרט ועוללות כיון דתני הני לא חש להני.

במאמר: כפיה בצדקה בקובץ זה במקורות והנפקותות במחלוקת זו⁵.

מעין חקירה זו מובאת במחנה אפרים הלכות צדקה סימן ב, לענין אם אמירתו לצדקה קונה ואינו יכול לחזור בו כהקדש. בענין זה מובאת מחלוקת הראשונים בין הרי"ף שסובר שאינו יכול לחזור (ועימו הרמב"ן במלחמות על הרי"ף) ובין רב האי גאון הסובר שאפשר לחזור (ועימו בעל המאור). המחנה אפרים נותן אפשרות להסביר את המחלוקת אם חובת נתינת הצדקה היא מצד הקנין של העניים או מצד התחייבות הנודר וכתב המחנה אפרים:

ולדעת הרי"ף והתוס' שכתבו דהאומר יהא לעניים או תנהו לעניים שאינו מחוייב לקיים דיבוריה כל שאינו ברשותו בשעת דיבורו יש לחקור היכא דהוא ברשותו ואמר יהא זה לצדקה דמהני כמבואר בפ"ק דערכין מאיזה טעם הוא, אי משום דס"ל דכל שהוא ברשותו ואמר יהא זה לעניים זכו בה עניים באמירה גרידתא משום דכתיב בפ"ך זו צדקה וכי היכי דהקדש קוני באמיר' ה"נ עניים זוכים באמירה, או דילמא ע"כ לא אמרינן אמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט אלא בהקדש לגבוה אבל בהקדש עניים לא, והא דהאומר סלע זו לצדקה חייב ליתנו לאו משום דזכו עניים ביה אלא שזיה חייב לקיומי מה שהוציא בפיו משום בפ"ך זו צדקה ואינו יכול לחזור בו, ודוקא כי איתיה

כמה שורות לפני רבא: תנו רבנן: מוצא שפתיך - זו מצות עשה, תשמר - זו מצות לא תעשה.

נציין כי התוס' הנ"ל הכיר פירוש זה ודחה אותו:

ואין לפרש דהא דקאמר עובר לאלתר היינו עשה כדאשכחן באחרוני דברגל אחד עובר בעשה דא"כ הוה ליה למימר עד דעבר עליה רגל אחד כקרבן.

ננסה להסביר את שורש המחלוקת בין הראשונים. הבדל בולט בין השיטות הוא שהתוספות מחלקים בין אם יש עניים מצויים או אין עניים מצויים, ואילו לרשב"א אין הדין לא משתנה לפי מצב העניים. אפשר להסביר שלפי התוספות עיקר חיוב הצדקה הוא משום צורך העניים, ומכאן שאם אין עניים מצויים, אין עובר בבל תאחר (אלא לאחר ג' רגלים קבעו זמן בו חייב לשלם את נדרו גם בלי שפגש בעני), ואילו לפי הרשב"א ניתן לומר שחיוב הצדקה הוא מצד המתחייב ולכן אין הבדל אם עניים נמצאים או אינם נמצאים לפניו. נציין שבדרך זו הסברנו את המחלוקת בדבר הטעם לגביית הצדקה בכפיה: לפי התוספות הסיבה היתה צורך העניים ולפי הרשב"א הסיבה היתה החיוב שחייב עצמו הנודר, ועיין בהרחבה

5. מעין הסבר זה כתב הרב מיכאל רוזנצוויג תורה שבעל פה לא תש"ן.

כסף הצדקה מבלי לתת לעניים נראה במשוללת מקור בגמרא.

עוד דייקו ברמב"ם שמכך שכתב שמועיל תנאי שהתנה אם אין עניים שלא יפריש, לכאורה לדבריו אם יש עניים אי אפשר להתנות שלא לתת להם צדקה.

שתי שאלות אחרונות אלו הביא הטור יורה דעה סו"ס רנ"ז, והוא אכן חולק על הרמב"ם וסובר שאין שום צורך להפריש כשאינן עניים, כמו כן התנאי מועיל גם כשיש עניים, מפני שהכל הולך אחר נדרו.

מה דעתו של הרמב"ם במחלוקת שהובאה בין התוספות לרשב"א? לכאורה, מכך שהרמב"ם חילק בין יש עניים לפניו לאין עניים, נראה שהוא סובר כהתוספות. אולם במבט נוסף נראה הבדל גדול בין שיטתו לשיטת התוספות. שהרי אם לפי התוספות חייב להפריש רק כשיש עניים, מפני שכל החיוב הוא מצד העניים, מדוע לרמב"ם להפריש כשאינן עניים הרי אין סיבה לתת כשאינן עניים? אם אין עניים אין צורך. נראה לומר בשיטת הרמב"ם שתמיד חייב הנודר להפריש מיד לרשות של העניים. ונראה שבכך נפטר

הסלע ברשותיה אבל כי ליתי ברשותיה ואמר תנהו לצדקה לא מתחייב לקיומי מה שהוציא בפיו דאין דיבורו חל על ממון שלא זכה בו ואינו שלו. ודברי הר"ף נוטים כדרך הראשון שכתב ז"ל אבל מידי דאיתיה ברשותיה ואמר הרי הוא לעניים כבר זכו בו עניים ולא מצי הדר ביה משמע דעניים נמי זוכים באמיר' גרדתא.

פסק הרמב"ם

פסקו של הרמב"ם בסוגיא זו מעלה שאלות חדשות. וכך כתב הרמב"ם בהלכות מתנות עניים פרק ח:

הצדקה הרי היא בכלל הנדרים, לפיכך האומר הרי עלי סלע לצדקה, או הרי סלע זו צדקה חייב ליתנה לעניים מיד ואם איחר עבר בכל תאחר שהרי בידו ליתן מיד ועניים מצויין הן, אין שם עניים מפריש ומניח עד שימצא עניים, ואם התנה שלא יתן עד שימצא עני אינו צריך להפריש, וכן אם התנה בשעה שנדר בצדקה או התנדב אותו שיהיו הגבאין רשאים לשנותה ולצורפה בזהב הרי אלו מותרין.

יש לשים לב לכמה נקודות בפסקו של הרמב"ם:

הרמב"ם כלל לא מזכיר את משך הזמן של ג' רגלים המובא בברייתא⁶.

לפי דברי הרמב"ם אף אם אין עניים צריך להפריש מיד. ולכאורה הפרשת

6. הגר"א מסביר שהרמב"ם סובר שהברייתא בדף ד לא מתיחסת כלל לצדקה, מפני שג' רגלים שייכים רק בקרבנות.

מחויבו גם כשאין עניים. אלא שאם יש עניים לפניו עליו לתת ישר לעני כדי לקיים את נדרו^{7,8}.

יש להביא את שיטת הגר"א בסוגיא שסובר שהברייתא בדף ד לא עסקה כלל בצדקה. שלצדקה אין שייכות כלל לג' רגלים הנוגעים לקרבנות בלבד. הברייתא השווה צדקה לקרבנות רק לענין לעבור על בל תאחר. זו הסיבה שהרי בידו ליתן מיד ועניים מצויין הם. ולכן אין השיעור כאן בג' רגלים כמו בהקדש רק אם יש עניים עובר מיד ואם אין עניים גם בג' רגלים אין עובר. ובש"ך יורה דעה רנ"ז ס"ק הק כתב שאם אין עניים לפניו יפריש ואין צריך לחזור אחר העניים.

סיכום

❖ ה הנודר צדקה, אם יש עניים לפניו חייב לתת לעניים מיד. העובר ואינו נותן מיד עובר על עשה, ולדעת התוספות והרמב"ם עובר אף על לאו. לדעת הרשב"א עובר על לאו זה לאחר ג' רגלים.

7. גם במחלוקת על כפית צדקה סובר הרמב"ם כהרשב"א. ונראה שהרשב"א חולק כי הוא סובר שאין דברק כזה רשות של עניים ולכן מצידו, על מנת להפטר, חייב לתת לעני ואף לחפש עני אם אין עניים לפניו. לגבי קיומה של רשות העניים עיין במאמר כפיה בצדקה עמ' מג, בדעת הרב סולובייצ'ק.

8. במקום נוסף כתב הרמב"ם דין של בל תאחר: רמב"ם הלכות מעשה הקרבנות פרק יד הלכה יג: "אחד נדרים ונדבות עם שאר הדברים שאדם חייב בהן מערכין ודמים ומעשרות ומתנות עניים מצות עשה מן התורה שיביא הכל ברגל שפגע בו תחלה שנאמר ובאת שמה והבאתם שמה וגו' כלומר בעת שתבא לחוג תביא כל מה שאתה חייב בו ותתן כל חוב שעליך לשם, הגיע הרגל ולא הביא הרי זה ביטל מצות עשה, עברו עליו שלשה רגלים ולא הביא קרבנותיו שנדר או התנדב או שלא נתן הערכים והחרמים והדמים הרי זה עבר בלא תעשה שנאמר לא תאחר לשלמו אינו עובר בלא תעשה עד שיעברו עליו רגלי השנה כולה, ואין לוקין על לאו זה לפי שאין בו מעשה". הרמב"ם פוסק שעל העשה עובר מיד ועל הלאו עובר בג' רגלים. אלו דברי הגמרא, אלא שהרמב"ם כותב דין זה גם על מתנות עניים. אם מתנות עניים הם גם צדקה יש סתירה לכאורה בפסקי הרמב"ם, שכתב כאן שעובר רק לאחר ג' רגלים ועוד שלא הזכיר את חידושו לגבי הפרשת המעות כשאין עניים לפניו. יש שפירשו את הרמב"ם כרשב"א ולכן חילק בין עשה ללאו. יש שפירשו שהרמב"ם כהתוספות ודין זה נאמר במקום שאין עניים לפניו.

❖ א אין עניים לפניו, לדעת התוספות אינו עובר מיד אלא שעליו לתת בתוך ג' רגלים. לדעת הרשב"א חייב לתת בכל מקרה מיד מצד העשה, ונראה שעליו לחזור אחר העניים ועל הלאו לא עובר עד שיעברו ג' רגלים. לדעת הרמב"ם עליו להפריש, ונראה שלאחר שהפריש אין עליו חובה לחזור אחר העניים לעולם.

❖ ה הנודר יכול להתנות מה שירצה- אם לתת לעניים מסויימים או בזמן מסויים, ואז אינו עובר עד שיתקיים תנאו.

❖ א הדירו גבאי צדקה, אינו עובר בבל תאחר עד שיתבע ממנו הגבאי, ובלבד שהגבאי יודע שחייב לצדקה. ונראה שבזמן שלא נהוג שהגבאי יתבע את ההתחייבות, עובר בלאו תאחר גם בלי תביעת הגבאי.